

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»**

КИСІЛЬОВА ТЕТЯНА ОЛЕКСІЇВНА



УДК: 61(091):615.8(477)

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ РЕНТГЕНОЛОГІЇ
В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ: 1896-1941 РР.**

Спеціальність 07.00.07 — історія науки і техніки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків–2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі теоретичної фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Савчук Варфоломій Степанович,
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара,
професор кафедри теоретичної фізики

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Робак Ігор Юрійович,
Харківський національний медичний
університет, м. Харків,
завідувач кафедри суспільних наук

кандидат історичних наук
Балишев Марат Артурович,
Центральний державний
науково-технічний
архів України,
м. Харків,
заступник директора

Захист відбудеться «02» липня 2015 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.050.16 у Національному технічному університеті “Харківський політехнічний інститут” за адресою: 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21, навчальний корпус У1, ауд. 701.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” за адресою: 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21.

Автореферат розісланий «29» травня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради



Гутник М. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історія медичної рентгенології на теренах Російської імперії, а в подальшому СРСР неодноразово висвітлювалася в публікаціях науковців. Здобутки вітчизняних рентгенологів розглядалися здебільшого в загальноімперському, або загальнорадянському контексті, тоді як рентгенологічна служба на українських територіях мала своїх відомих діячів, організаторів, свої особливості. Спеціальні дослідження присвячені формуванню галузі медичної рентгенології безпосередньо в Україні почали проводитися лише за часів її незалежності. Але, незважаючи на їхню зростаючу кількість, доцільним є створення системної та цілісної картини процесу зародження нового напрямку медицини, його розвитку й виокремлення у самостійну дисципліну, зокрема в Лівобережній Україні. Виникає необхідність синтетичної розробки широкого кола питань: вітчизняний контекст сприйняття нового виду випромінювання та впровадження X-променів в медичну практику; створення організаційних форм рентгенологічних досліджень і допомоги у дорадянський та радянський період; кадрове, матеріальне та інформаційне забезпечення галузі; з'ясування основних напрямів й досягнень вітчизняної медичної рентгенології у досліджуваний період; еволюція технічного складової медичної рентгенології. Виявлення внеску вчених і лікарів України у розвиток медичної рентгенології, повернення в історіографію історії науки забутих або замовчуваних імен фахівців в цій галузі, реконструкція їхніх наукових біографій є також актуальною історико-науковою задачею, яка визначила напрями досліджень дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до загального напрямку наукових досліджень кафедри теоретичної фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара у рамках науково-дослідних тем «Організація науки в Лівобережній Україні та Причорномор'ї: (перша половина ХХ століття)» (№ ДР 0113U001323) та «Розвиток природознавства і техніки на Лівобережній Україні ХІХ – початку ХХ століття», де здобувач брав участь як виконавець окремих розділів.

Мета і задачі дослідження. *Мета дослідження* полягає в системному вивченні процесу становлення та розвитку галузі медичної рентгенології в Лівобережній Україні та реконструкції вказаного процесу в історико-науковому контексті.

Для досягнення зазначеної мети поставлені наступні завдання:

- висвітлити на основі опрацювання та узагальнення праць попередників сучасний стан досліджень історії медичної рентгенології, їх повноту та сформуванню репрезентативну джерельну базу;
- розкрити європейський та вітчизняний контекст сприйняття нового виду випромінювання та впровадження його в медичну практику в початковий період виникнення медичної рентгенології, охарактеризувати якісні зміни в її технічному забезпеченні в досліджуваний період, зокрема оцінити вплив виявлених змін на рівень рентгенологічної діагностики та терапії;

– виявити організаційні форми медико-рентгенологічних досліджень та лікування у дорадянській період, дослідити розвиток рентгенодопомоги на зазначених територіях та визначити роль перших рентгенологів у становленні медичної рентгенології й визначенні напрямів досліджень;

– проаналізувати процес створення рентгенологічної служби та розвиток рентгенологічної мережі в Лівобережній Україні за часів радянської влади (1919–1941 рр.), визначити його особливості;

– з’ясувати основні складові забезпечення досліджень у галузі медичної рентгенології у період 1920-х – 1930-х років, визначити їх вплив на розвиток вітчизняної медичної рентгенології. Окреслити інформаційне поле наукових досліджень у вітчизняній медичній рентгенології, простежити наукові комунікації вчених у зазначений період;

– визначити основні наукові напрями розвитку медичної рентгенології у Лівобережній Україні та з’ясувати досягнення в цій галузі. Проаналізувати публікаційну активність вчених Інституту рентгенології, радіології та онкології (м. Харків) як провідного наукового центру;

– встановити та повернути в історіографію історії науки України забуті або замовчувані імена вчених в цій галузі, реконструювати їх наукові біографії, відновити їх пріоритети та внесок в розвиток медичної рентгенології.

Об'єктом дослідження є зародження та розвиток медичної рентгенології в Україні.

Предмет дослідження – становлення та розвиток медичної рентгенології в Лівобережній Україні: 1896–1941 рр.

Хронологічні межі дослідження окреслені періодом з моменту отримання в Україні повідомлень про відкриття X-променів і перші застосування їх в медицині (1896 р.) до початку воєнних дій в Україні (1941 р.), коли були евакуйовані установи та зруйновані всі усталені форми організації медичної рентгенології на територіях, що досліджувалися.

Географічні межі дослідження охоплюють територію сучасної Лівобережної України (Харківська, Чернігівська, Полтавська, Сумська, Дніпропетровська, Луганська, Донецька, Запорізька та частина Херсонської області), що пояснюється об'єднанням зазначених областей в єдину мережу з центральним керуючим закладом – Українським державним рентгенологічним та радіологічним інститутом в Харкові. Розподіл сфер впливу та напрямів організації рентгенівської справи в медицині й відповідних досліджень на теренах Лівобережної і Правобережної України з'ясований за результатами джерелознавчого аналізу офіційних державних документів, що обумовило, відповідно, й предмет дисертаційного дослідження.

Методи дослідження. Методологічним підґрунтям дисертаційного дослідження є принципи об'єктивності, історизму та системності. Використання загальнонаукових методів дослідження (аналізу, синтезу, опису, узагальнення, класифікації) стало основою створення цілісної репрезентативної джерельної бази, реконструкції процесу розвитку медичної рентгенології в Лівобережній Україні та визначенню його загальних рис. Історична реконструкція процесу

впровадження рентгенологічних методів в медичну практику, відтворення наукових біографій провідних вчених-рентгенологів здійснювалася також із залученням спеціально-історичних методів (історико-біографічного, бібліографічного, порівняльного, історико-хронологічного, методів історичної ретроспекції та періодизації). Ґрунтовну оцінку наукової активності фахівців з медичної рентгенології проведено за допомогою методів наукометричного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів:

- вперше проведено комплексне, синтетичне історико-наукове дослідження процесу виникнення, становлення та розвитку медичної рентгенології в Лівобережній Україні в 1896–1941 рр.;
- визначено та введено до наукового обігу найбільш повний на сьогодні комплекс джерел, в тому числі й нових архівних матеріалів за темою дослідження.
- встановлено (за результатами порівняльного аналізу джерел) перші випадки застосування українськими науковцями та лікарями рентгенівського випромінювання в медичних цілях в мирних та воєнних умовах;
- вперше систематизовано та упорядковано відомості щодо організації перших рентгенівських кабінетів в медичних закладах Лівобережної України у дорадянські часи;
- з'ясовано та вперше висвітлено розвиток інституціональних форм, матеріального забезпечення та умов праці в галузі медичної рентгенології в Лівобережній Україні, які відбувалися під керівництвом та контролем Українського державного рентгенологічного та радіологічного інституту – УДРРІ (Харків);
- вперше в українській історіографії проведено реконструкцію життєвого шляху та наукової діяльності фахівців, які в свій час зробили помітний внесок у розвиток медичної рентгенології (Г. О. Хармандар'ян, Н. М. Безчинська, Я. Л. Шик); значно розширено й уточнено відомості про перших фахівців-рентгенологів;
- визначено провідні тенденції та напрями наукових пошуків українських вчених з питань медичної рентгенології в 1896–1941 рр.; вперше на прикладі УДРРІ проведено наукометричний аналіз активності вітчизняних фахівців;
- на підставі широкого кола джерел деталізовано кадрове, матеріальне, інформаційне забезпечення розвитку галузі медичної рентгенології; висвітлено участь вітчизняних вчених у фахових наукових заходах та їх внесок у розвиток української та світової рентгенології;
- проаналізовано динаміку технічної еволюції медичної рентгенівської апаратури та вплив цього процесу на розвиток всієї галузі.

Практичне значення одержаних результатів полягає у введенні до наукового обігу значної кількості писемних джерел з історії становлення та розвитку медичної рентгенології в Лівобережній Україні, їхньому впорядкуванні та систематизації. Отримані в дисертації висновки та положення можуть бути використані в лекційних і семінарських заняттях з історії науки та історії

медицини в Україні, при викладанні відповідних розділів курсів радіаційної медицини, створенні синтетичних оглядів з питань розвитку рентгенології, енциклопедичних довідників з історії науки. Матеріали кандидатської дисертації впроваджені у науково-педагогічний процес кафедри медико-біологічної фізики і інформатики ДЗ «Дніпропетровська медична академія».

Особистий внесок здобувача. Положення і наукові результати, що виносяться на захист, отримані здобувачем особисто. В роботі проведено ґрунтовний аналіз стану історіографії питання та джерельної бази; визначена та систематизована репрезентативна джерельна база дослідження; введено до наукового обігу нові архівні матеріали. Здобувачем отримано низку нових аналітико-синтетичних результатів, серед яких: виявлення та структуризація організаційних форм медико-рентгенологічних досліджень і лікування у дорадянський (1896–1919 рр.) та радянський період (1920–1941 рр.); висвітлено процес створення рентгенологічної служби та розвиток рентгенологічної мережі в Лівобережній Україні за часів радянської влади; визначено основні складові забезпечення досліджень та їх вплив на розвиток вітчизняної медичної рентгенології; з'ясовані напрями наукових досліджень та досягнення науковців Лівобережної України в досліджуваний період; реконструйовані наукові біографії видатних українських вчених-рентгенологів, в тому числі й репресованих за часів радянської влади.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати роботи доповідались на: Міжнародній науковій конференції «Україна в європейському цивілізаційному процесі: проблеми соціальної та інтелектуальної історії» (м. Дніпропетровськ, 2009 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України у вітчизняній та європейській історії» (м. Одеса, 2014 р.); Всеукраїнських наукових конференціях «Актуальні питання історії науки і техніки» (9-а, м. Житомир, 2010 р.; 10-а, м. Київ, 2011 р.; 12-а, м. Конотоп, 2013 р.; 13-а, м. Коростень 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Кірпічовські читання з історії науки і техніки» (м. Харків, 2012 р.); XVII Всеукраїнській конференції молодих учених-істориків науки, техніки та освіти та спеціалістів: «Пріоритети української науки» (м. Київ, 2012 р.); XIX Всеукраїнській конференції молодих учених-істориків науки, техніки та освіти та спеціалістів, присвяченій 95-річному ювілею Національної Академії наук України (м. Київ, 2014 р.); XX–XXVI сесіях Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Дніпропетровську (м. Дніпропетровськ, 2009 р., 2010 р., 2011 р., 2012 р., 2013 р., 2014 р., 2015 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено у 20 наукових публікаціях, з них: 10 статей у наукових фахових виданнях України, 1 – в іноземному періодичному фаховому виданні, 9 – у матеріалах конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 272 сторінки, з них 196 сторінок основного тексту; список використаних джерел – 438 найменувань на 42 сторінках; 19 додатків на 34 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано вибір теми, розкрито її актуальність і наукову новизну, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, наведено інформацію про практичне значення та апробацію результатів дослідження.

Перший розділ «Стан вивчення проблеми, джерельна база та методологічні засади дослідження» містить три підрозділи. У підрозділі 1.1. з'ясовано, що історії становлення та розвитку медичної рентгенології у світовому контексті присвячено значну кількість праць, причому у кожній країні цей процес мав як загальні риси, так і свої особливості. Однак в Україні ця тема не була предметом широкого дослідження і потребує ґрунтовної комплексної розробки.

Історіографію за темою дисертації поділено на три основних періоди: дорадянський або за часів Російської імперії (1896–1917 рр.), радянський (1919–1991 рр.) та сучасний або часів незалежності України (після 1991 р.).

Характерною рисою першого періоду є майже повна відсутність спеціально-історичних праць з досліджуваної проблеми, за винятком кількох оглядових видань¹ та енциклопедії Брокгауза і Ефрона.

Історіографічні джерела другого періоду розбито за їх тематичними ознаками: 1) праці загального характеру з історії охорони здоров'я та історії медицини; 2) праці з медичної рентгенології, в яких історичні аспекти викладені оглядово, як прикладний інформаційний супровід; 3) праці, присвячені як окремим персоналіям, так й історії розвитку науково-дослідницьких установ та кафедр вищих навчальних закладів, в яких в Україні розвивалися дослідження з медичної рентгенології²; 4) праці, які безпосередньо присвячені питанням історії розвитку медичної рентгенології в Україні в досліджуваній період³. В зв'язку із замалою кількістю робіт цього напрямку, проаналізовано праці, присвячені історії медичної рентгенології в СРСР⁴, в яких зустрічаються відомості про розвиток медичної рентгенології в Україні. Слід зазначити, що

¹ Де-Метц Г. Г. Икс-лучи Röntgen'a и область их применения к медицине / Г. Г. Де-Метц. – С.-Петербург, 1896. – 9 с.; Котович И. Ф. X-лучи Рентгена и применение их в медицине / Котович // Военно-медицинский журнал. – Ноябрь, 1896. – Часть CLXXXVIII. – С. 766–794.; Котович И. Ф. X-лучи Рентгена и значение их для медицины вообще и военной хирургии в особенности : / И. Ф. Котович // Москва : Унив. тип., 1897. – 36 с. :ил.; Обзор литературных сведений о лучах Рентгена (Реферат, читанный на очередном заседании врачей Енисейской губернии врачом В.Уфтюжаниновым). – Красноярск. – 1896. – 23 с.

² Сергей Петрович Григорьев (некролог) // Врачебное дело. – 1920. – № 12–20. – С. III–IV.; Лифшиц М. И. Ю. А. Гольдингер (некролог) / М. И. Лифшиц // Врачебное дело. – 1920. – № 6. – С. 215.; А. Ю. Штернман (некролог) // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1932. – Том XI. – Вып. 4. – С. 437–438.; Профессор Илья Александрович Шехтер // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1957. – № 6. – С. 89.; Профессор Александр Абрамович Лемберг (К 60-летию со дня рождения) // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1960. – № 2. – С. 88.; XX років радянської медицини. Рентгенологія і онкологія в УРСР. Держмедвид. – 1939. – 310 с.

³ Позмогов А. И. Первые этапы организации рентгенологической службы на Украине / А. И. Позмогов, Т. С. Когут // Социальная гигиена, организация здравоохранения и история медицины. – Республ. межведом. сборник. – «Здоров'я», К, 1972. – Вып. 6. – С. 184–188.; Позмогов А. И. Развитие рентгенологии в УССР за годы Советской власти / А. И. Позмогов // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1972. – № 6. – С. 15–19.

⁴ Материалы по истории рентгенологии в СССР / Под ред. С. А. Рейнберга // Москва. – 1948. – 322 с.; Очерки развития медицинской рентгенологии. 50 лет рентгеновых лучей в медицине / Под ред. С.А.Рейнберга // Медгиз. – Москва. – 1948. – 276 с.; Линденбратен Л. Д. Преподавание рентгенологи и радиологии в высших учебных медицинских заведениях (исторический очерк) / Л. Д. Линденбратен // Медицинская радиология. – 1990. – № 5. – С. 34–39.; Линденбратен Л. Д. Советская рентгенология от Октябрьской революции до наших дней / Л. Д. Линденбратен // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1987. – № 5. – С. 5–13.

історіографічні джерела радянського періоду містять неточності, здебільшого в них відсутні посилання на офіційні документи, до того ж мають тенденційну спрямованість.

Всі історико-наукові роботи третього періоду розподілено на три групи: 1) праці, тематично пов'язані з відкриттям рентгенівського випромінювання, та праці з питань історії медицини в Україні; 2) роботи, в яких досліджується загальна історія становлення та розвитку медичної рентгенології в Україні та її регіонах в 1896–1941 роках, а також історія розвитку науково-дослідницьких установ та кафедр вищих навчальних закладів, де проводилися дослідження з медичної рентгенології; 3) праці присвячені окремим персоналіям, їх біографіям і науковому доробку в медичній рентгенології.

Для першої групи публікацій характерним є звернення до початку рентгенологічних досліджень в цілому та здобутків їх фундаторів⁵. Значну кількість робіт цієї групи складають статті присвячені талановитому вченому-експериментатору І. П. Пулюю та М. Д. Пильчикову, видатною заслугою якого було створення в Одесі першого осередку X-променології в Україні. Серед публікацій із загальних питань історії фізики, медицини та охорони здоров'я в Україні особливої уваги заслуговують монографії І. Ю. Робака⁶, які містять цінну інформацію щодо лікувальних закладів м. Харкова, в тому числі й тих, що мали рентгенівські кабінети.

Другу групу публікацій, відкриває праця А. І. Позмогова⁷ – одна з перших спроб за часів незалежності висвітлити діяльність українських рентгенологів. Першу ґрунтовну спробу розглянути розвиток медичної рентгенології в Україні в досліджуваній нами період зробили харківські вчені М. І. Пилипенко зі співавторами⁸. Але згадані публікації не розкривають детально усіх передумов та труднощів, які супроводжували цей шлях, відсутній комплексний науковий аналіз умов роботи, процесів формування кадрового складу, матеріальної бази тощо.

⁵ Козирський В. Г. Становлення і розвиток X-променології в Україні / В. Г. Козирський, А. С. Лень, В. А. Шендеровський // УРЖ. – 1999. – С. 202–205.; Фізика – піонери рентгенології // УРЖ. – 1995. – № 3. – С. 58.; Форостяна Н. П. Передісторія відкриття X-променів / Н. П. Форостяна, В. А. Шендеровський // УРЖ. – 1999. – № 7. – С. 200–201.

⁶ Робака І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). – Харків : ХДМУ, 2007. – 346 с. (іл. 24 с.); Робака І. Ю. Охорона здоров'я у першій столиці радянської України (1919–1934) : [монографія] / І. Ю. Робака, Г. Л. Демченко. – Х. : Колегіум, 2012. – 260 с.

⁷ Позмогов А. И. Из истории развития рентгенологии в Украине / А. И. Позмогов // Врачебное дело. – 1993. – № 10–12. – С. 114–117.

⁸ Пилипенко М. І. До історії розвитку медичної радіології в Україні (перше десятиріччя: 1896–1906 рр.) / М. І. Пилипенко, Н. О. Артамонова, Н. О. Бусигіна // УРЖ. – 1993. – № 2. – С. 129–130.; Пилипенко М. І. До історії розвитку медичної радіології в Україні. Передвоєнний період (1907–1913 рр.) / М. І. Пилипенко, Н. О. Артамонова, Н. О. Бусигіна // УРЖ. – 1993. – № 3. – С. 220–222.; Пилипенко М. І. До історії розвитку медичної радіології в Україні. Воєнний період (1914–1919 рр.) / М. І. Пилипенко, Н. О. Артамонова, Н. О. Бусигіна // УРЖ. – 1993. – № 4. – С. 300–305.; Пилипенко М. І. До історії розвитку медичної радіології в Україні: створення державної мережі радіологічної допомоги (1920–1941 роки) / М. І. Пилипенко, Н. О. Артамонова, Н. О. Бусигіна, О. К. Кононенко // УРЖ. – 1994 – № 1. – С. 59–64.; Пилипенко М. І. До історії розвитку медичної радіології в Україні: основні шляхи розвою наукових досліджень (1920–1941 роки) / М. І. Пилипенко, Н. О. Артамонова, Н. О. Бусигіна // УРЖ. – 1994 – № 2. – С. 123–130

Корисними для нашого дослідження виявилися праці, присвячені окремим персоналіям, зокрема серія публікацій Є. Г. та К. В. Русанових⁹, а також оглядові статті К. В. Русанова¹⁰, які обмежені певною тематикою і визначеним колом осіб.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» проаналізовано широкий спектр писемних джерел, як друкованих, так і рукописних, що складався з двох основних груп: документальні та описові (нарративні) джерела. Використовувалися також зображувальні джерела.

Використано широке коло документальних, як опублікованих, так і неопублікованих, джерел: офіційна та ділова документація (листування з установами, відомчі розпорядження, циркуляри, постанови); наукові звіти; тематичні плани; протоколи засідань; статті та рекламні оголошення в журналах і газетах (медичних; виданнях, присвячених дослідженням з медичної радіології та онкології й виданнях загального характеру); спеціальна література (книги, брошури, довідники). Наративні джерела складали листи, спогади, автобіографії, некрологи тощо. Із зображувальних джерел особливий інтерес представляє каталог портретів учасників II Міжнародного конгресу радіологів у Стокгольмі 1928 року¹¹.

Документальні джерела виявлені в центральних і обласних державних архівах та бібліотеках: Центральний державний архів вищих органів влади України та управління (ЦДАВОВУ, Київ), державні архіви Дніпропетровської та Харківської областей, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (Київ), Національна наукова медична бібліотека України (Київ), Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Харківська наукова медична бібліотека, Дніпропетровська обласна наукова бібліотека та бібліотека Дніпропетровської медичної академії, Донецька медична бібліотека.

У ЦДАВОВУ найбільш інформаційно насиченим для дослідження виявився фонд № 342, який містить значну кількість неопублікованих джерел з історії медичної рентгенології в Україні. В Державному архіві Харківської області у фонді № Р-6159 знайдено рідкісні матеріали про науково-дослідну роботу ВУДРРОІ за 1920–1947 рр., матеріали фонду № Р-821 залучалися для аналізу процесу розбудови рентгенологічної служби за радянських часів.

У роботі використані періодичні видання за 1896–1941 рр.: 1) загальномедичні журнали й газети («Врач», «Врачебное дело», «Харьковский медицинский журнал», «Екатеринославский медицинский журнал», «Казанский

⁹ Русанова Є. Г. Життя С.П. Григор'єва: питання залишаються / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // УРЖ. – 2009. – Т. XVII. – № 2. – С. 239–241.; Русанова Є. Г. Життя С. П. Григор'єва: шлях у медицину / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // УРЖ. – 2009. – Т. XVII. – № 4. – С. 516–522.; Русанова Є. Г. Життя С. П. Григор'єва: Миколаївська лікарня / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // УРЖ. – 2010. – Т. XVIII. – № 2. – С. 259–268.; Русанова Є. Г. Життя С. П. Григор'єва: кабінет на Дмитрівській / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // УРЖ. – 2010. – Т. XVIII. – № 3. – С. 383–390.; Русанова Є. Г. С. П. Григор'єв і Харківське медичне товариство: перегортаючи сторінки «Протоколів» / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // УРЖ. – 2010. – Т. XVIII. – № 4. – С. 475–483.; Русанова Є. Г. С. П. Григор'єв у контексті становлення рентгенології / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // УРЖ. – 2011. – Т. XIX. – № 4. – С. 100–107.; та інші.

¹⁰ Русанов К. В. Х-лучи в Україні: первые шаги / К. В. Русанов // Новости медицины и фармации. – 2007. – № 17 (224); № 21–22 (230–231); 2008. – № 1 (232)

¹¹ Catalogue des portraits. Stockholm. – 1928. – 240 p.

медицинский журнал», «Одесский медицинский журнал» «Врачебная газета», «Южнорусская медицинская газета»); 2) місцеві газети загального характеру («Харьковские губернские ведомости», «Киевлянин», «Одесский листок», «Южный край», «Южная заря», «Русская правда»); 3) фахові («Известия Киевской рентгеновской комиссии» (1915–1917), «Вестник рентгенологии и радиологии» (з 1920 р.), «Экспериментальная и клиническая рентгенология», «Вопросы онкологии»). Залучалися також іноземні періодичні видання.

Залучені джерела рекламного характеру та звіти про стан і діяльність Імператорського Харківського Університету, Харківського жіночого медичного інституту, харківських лазаретів за часів Першої світової війни.

У підрозділі 1.3 «Методологічні засади дослідження» надано характеристику принципам і методам, застосованим у дослідженні. Робота базована на основних методологічних принципах: історизму, системності та об'єктивності, що дозволило найбільш повно з'ясувати наукове підґрунтя виникнення нового напрямку медицини; встановити вплив соціальної, політичної та фінансової складової на формування галузі медичної рентгенології, розглянути еволюцію поглядів лікарів на можливості застосування X-променів; проаналізувати розвиток рентгенівської техніки та пов'язані з ним якісні зміни в науково-дослідній роботі й наданні медичної допомоги.

Для реконструкції історичного процесу становлення та розвитку медичної рентгенології, з'ясування наукових досягнень колективів і видатних вчених в галузі медичної рентгенології та створенні синтетичної картини організації досліджень в Лівобережній Україні використано такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез, логічний метод, опис, узагальнення, класифікація і типологізація. Застосовувалися також й відповідні спеціально-історичні методи дослідження: історико-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-біографічний, методи періодизації та історичної ретроспекції, що дало можливість реконструювати наукові біографії вчених, які внесли вагомий внесок в розвиток медичної рентгенології в Лівобережній Україні, та скласти досить повний список їх друкованих наукових праць.

Для виявлення пріоритетних напрямів досліджень і провідних фахівців в галузі медичної рентгенології, оцінки їх внеску у вітчизняну та світову науку виконано наукометричний аналіз наукових публікацій співробітників головного наукового закладу Лівобережної України – Всеукраїнського державного рентгено-радіологічного та онкологічного інституту (Харків).

Проведений аналіз стану проблеми дослідження і наукова критика джерельної бази дали можливість зробити обґрунтовані висновки, про відсутність спеціального комплексного історико-наукового дослідження за темою дисертації. Сформована джерельна база достатньою мірою відповідає завданням дослідження і є репрезентативною для досягнення мети дослідження. Значну частину джерел уведено в науковий обіг вперше.

Другий розділ «Медична рентгенологія: виникнення напрямку та розвиток технічного забезпечення (1896–1941)» складають два підрозділи.

У підрозділі 2.1. «*«Вибуховий» період виникнення медичної рентгенології (1896–1900): європейський та вітчизняний контекст*» проаналізовано відомості

щодо сприйняття громадськістю, зокрема науковою, відкриття нового виду випромінювання. Серед піонерів медичної рентгенології помітна роль належить І. П. Пулюю, який провів комплексні дослідження щодо можливостей використання рентгенівських променів у медицині. Застосування X-променів почалося з діагностики, але досить швидко було виявлено їх біологічну дію, що дало початок терапевтичному напрямку.

Громадськість університетських міст (Харкова, Одеси та Києва) була досить детально і своєчасно поінформована про відкриття В. К. Рентгена та перші спроби його застосування в медицині. Повідомлення дало значний науковий поштовх й вчені на українських територіях (Г. Г. Де-Метц, О. К. Погорелко, О. К. Белоусов, М. Д. Пильчиков та інші) активно включилися у світовий процес вивчення X-променів та популяризації отриманих знань. За кілька місяців з'явилися перші вітчизняні синтетичні огляди з питань застосування нового виду випромінювання у медичній практиці, зокрема професора Г. Г. Де-Метца, який був чи не першим в Російській імперії.

Дослідження масових періодичних видань дозволило внести суттєві уточнення в хронологію подій як в Україні, так і в Російській імперії в цілому. Зокрема, в Києві перше рентгенографічне фотографування було проведено раніше, ніж вважалося до сьогодні, а саме 20 січня 1896 р.

У підрозділі 2.2. «Технічне забезпечення медичної рентгенології: якісні зміни та їх вплив на розвиток галузі (1900–1941)» проведено комплексне дослідження еволюції технічних засобів отримання та реєстрації X-променів. Формування рентготехнічного напрямку медичної рентгенології почалося буквально в перші роки використання X-променів і набуло промислового розвитку на початку ХХ століття, однак Україна до цих процесів долучилася практично лише за часів радянської влади й близько 10 років, доки налагоджувалося вітчизняне виробництво, вимушеною мірою було ввезення з-за кордону майже всього рентгенологічного інструментарію та матеріалів. Якісно новим напрямом розвитку рентгенівської апаратури стало застосування електронних трубок та трансформаторного блоку живлення.

З'ясування історії розвитку дозиметричної апаратури виявило, що тривалий час дозування рентгенівського випромінювання здійснювалося примітивними приладами і було суб'єктивним. Затвердження у 1928 році єдиної одиниці вимірювання дози опромінення «рентген» та перехід до іонізаційних дозиметрів стали фундаментом для стандартизації використання X-променів в медичній практиці та значним поштовхом для широкого обміну досвідом, порівнянності результатів надання рентгенодопомоги.

Третій розділ «Становлення і розвиток медичної рентгенології в Лівобережній Україні у дорадянський період: 1900–1919 рр.» складається з двох підрозділів: 3.1. «*Організаційні форми рентгенологічних досліджень і лікування у дорадянський період*», який було розбито на додаткові підрозділи, та 3.2. «*Перші рентгенологи: їх роль у становленні медичної рентгенології та визначенні напрямів досліджень*».

Проведені у підрозділі 3.1. аналіз та узагальнення дали змогу виявити і впорядкувати розрізнені відомості про перші рентгенівські кабінети, простежити

складний шлях оснащення їх відповідною апаратурою. Проведено структурування масиву лікувальних закладів оснащених рентгенівською апаратурою (з використанням класифікації запропонованої І. Ю. Робаком).

Оснащення медичних закладів рентгенівськими кабінетами відбувалося головним чином в губернських центрах (Харків, Катеринослав). Винятком були лікарні на території Донецького кам'яновугільного басейну, де наявність рентгенівської апаратури обумовлена в першу чергу значною кількістю професійних захворювань робітників копалень. Кількість недержавних та приватних медичних закладів, які мали рентгенівські апарати, суттєво перевищувала кількість державних; помітний внесок у поширення рентгенологічної допомоги населенню внесли громадські медичні організації та медичні служби промислових об'єднань.

Виявлені нами перші організаційні спроби застосування лікарями України рентгенівської апаратури у військово-медичних цілях за часів російсько-японської війни 1904–1905 рр. (Катеринославський санітарний загін), а також організація рентгенівських кабінетів у шпиталях періоду Першої світової війни, модифікують класифікацію, запроповану І. Ю. Робаком.

У *підрозділі 3.2.* висвітлено процес формування першого покоління рентгенологів, який ускладнювався відсутністю цілеспрямованої підготовки відповідних спеціалістів у вищих медичних закладах Російської імперії. Спеціалізацію з медичної рентгенології зацікавлені лікарі проходили самотужки, методом спроб і помилок у щоденній практичній роботі, або відвідували закордонні клініки. Доведено, що формування першого покоління крупних фахівців з медичної рентгенології в Лівобережній Україні (С. П. Григор'єв, Ю. О. Гольдингер, Л. В. Орлов, А. Ю. Штернман, В. Ф. Берві) відбувалося досить повільно, вирішальну роль на цьому шляху відігравав значний ентузіазм лікарів, їх цілеспрямованість, технічні та організаторські здібності.

Четвертий розділ «Медична рентгенологія в Лівобережній Україні радянських часів (1920–1941 рр.): організаційно-наукові засади досліджень та медичної допомоги» містить 4 підрозділи.

У *підрозділі 4.1.* охарактеризовано складний шлях виокремлення медичної рентгенології у самостійну потужну галузь. Фундатором цього процесу став відомий харківський рентгенолог Сергій Петрович Григор'єв. Саме за його ініціативою було організовано спочатку рентгенівський відділ в складі НКОЗУ, а потім перший в Україні спеціалізований науково-дослідний рентгенологічний заклад – Українську Рентгенівську Академію в Харкові (УРА).

Детальна реконструкція перших кроків щодо організації Академії дозволила ввести до наукового обігу більш точні дати та відомості про початковий період її існування (зокрема, з'ясувати перший склад співробітників УРА, її організаційну структуру, напрями діяльності, рівень обладнання рентгенівських кабінетів провідних фахівців, уточнити дані щодо останніх днів життя С. П. Григор'єва, причини його смерті тощо).

Завдання покладені на УРА швидко перетворили її на організаційний та методичний центр рентгенологічної, радіологічної та онкологічної допомоги – ВУДРРОІ. Виявлені та проаналізовані інституціональні форми організації

рентгенологічних досліджень та допомоги населенню (філії в Дніпропетровську та Сталіно, науково-опорні пункти, онкологічні диспансери, рентгенівські станції, рентгенівські відділення і кабінети при поліклініках та лікарнях), забезпечували швидкий розвиток на пряму та надання повноцінної рентгенологічної допомоги населенню.

Процес формування кадрового потенціалу матеріальної бази вивчений в *підрозділі 4.2.* Створення кадрового потенціалу галузі, відбувалося шляхом створення кафедр рентгенології у вищих медичних навчальних закладах Харкова, Катеринослава (Дніпропетровська), Юзівки (Сталіно) та учбових класів на базі рентгенівських станцій, що дало змогу розпочати системну підготовку молодих фахівців. Помітну роль у забезпеченні рентгенівських закладів відповідними спеціалістами відігравали організація курсів підвищення кваліфікації та закордонні відрядження. Деталізована історія розбудови УРА як провідного закладу дає можливість простежити процес формування матеріальної бази галузі. Спорудження нової будівлі ВУДРРОІ в 1928–1932 рр., дозволило значно розширити медичну допомогу населенню та коло наукових досліджень й підсилити можливості інституту, як головної організації в Лівобережній Україні з питань медичної рентгенології.

В *підрозділі 4.3.* проаналізовано започаткування та розвиток основних складових інформаційного поля наукової галузі (друк підручників й наукових монографій, заснування та поширення спеціалізованих періодичних видань, створення наукових об'єднань, скликання фахових форумів). В перші роки після встановлення радянської влади суттєву проблему складала нестача спеціальної літератури та підручників. Одне з перших потужних спеціальних видань «Рентгенотерапия: руководство для врачей и студентов» М. І. Неменова вийшло друком у 1920 р. Пізніше з'явилися підручники вітчизняних авторів, зокрема українською мовою. Завдяки державній підтримці стало можливим планове проведення Всесоюзних, Всеукраїнських та регіональних конференцій та з'їздів, регулярність яких однак була порушена у 1930-ті роки. З метою об'єднання громадської, практичної та науково-дослідної роботи в галузі медичної рентгенології в 1928 році було створено Всеукраїнську асоціацію рентгенологів і радіологів. В рамках дослідження віднайдені та введені до наукового обігу фотоматеріали з II Міжнародного конгресу в Стокгольмі (1928 р.), який відвідала численна делегація рентгенологів УСРР (головним чином з співробітники ВУДРРОІ).

У *підрозділі 4.4* визначено провідних спеціалістів-рентгенологів, досліджено їх життєвий шлях, науковий доробок, організаційну роботу та внесок в розвиток вітчизняної медичної рентгенології. Реконструйовано наукові біографії таких науковців, як професори Г. О. Хармандар'ян (репресований) та Н. М. Безчинська (перша жінка – доктор наук з медичної рентгенології в Україні), або тих, чиї життя і діяльність були мало дослідженими (Я. Л. Шик, П. А. Талько-Гринцевич та інші).

П'ятий розділ «Основні напрями й досягнення медичної рентгенології в Лівобережній Україні у 1920-1941 рр.» поділено на три підрозділи.

В *підрозділі 5.1.* простежено формування основних напрямів розвитку медичної рентгенології у 1920-ті роки. Встановлено, що напрями використання Х-променів в діагностиці та терапії та рівень досліджень в цей період визначалися головним чином наслідками Першої світової та громадянської війн. Доведено, що значну частину наукової і практичної роботи було присвячено вирішенню найбільш гострих санітарно-епідеміологічних проблем – боротьбі з туберкульозом та грибковими захворюваннями, які були успішно подолані завдяки масовим терапевтичним та профілактичним заходам з застосуванням рентгенівського випромінювання. Досліджуваний період характеризується стрімким розвитком медичної рентгенології в Дніпропетровську, а також Юзівці (Сталіно), де базовим напрямом стає діагностика професійних захворювань працівників цього регіону.

Значною виявилася роль УРА в наданні кваліфікованої діагностичної допомоги населенню й пропаганді широкого використання рентгенівського методу дослідження в амбулаторній і клінічній практиці та ознайомленні лікарів з можливостями рентгенівської діагностики.

У *підрозділі 5.2.* показано, що суттєве розширення рентгенологічної мережі, посилення матеріальної бази та збільшення кількості фахівців в 1930–х рр. обумовило початок планової організації науково-дослідної роботи. Основними напрямками, які розроблялися в ВУДРРОІ та медичних установах рентгенологічної мережі Лівобережної України, були діагностика і терапія онкологічних патологій, а також професійних захворювань робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості.

Рівень досягнень з медичної рентгенології на досліджуваних територіях визначався діяльністю головного закладу Лівобережної України з питань медичної рентгенології – ВУДРРОІ, де відбувалася максимальна концентрація науково-дослідної роботи. У *підрозділі 5.3.* проведено аналіз публікаційної активності науковців, цього закладу. Найбільш плідним у науковому відношенні виявилися періоди 1926–1929 рр. та 1934–1936 рр. Рівень досліджень українських рентгенологів дозволяв друкуватися не тільки у вітчизняних, а й в іноземних журналах (німецьких, французьких, англійських), виступати з доповідями на міжнародних конгресах. Голодомор та політичні репресії значно знизили публікаційну активність вчених, звузили їх інформаційний простір, загальмували розвиток медичної рентгенології. Зокрема, публікаційна активність у 1934–1936 рр. дорівнювала близько 75 робіт за рік, тоді як в 1932–1933 рр. та 1938 р. лише 20 робіт за рік.

За результатами наукометричного аналізу виділено групу провідних рентгенологів ВУДРРОІ (О. А. Лемберг, Б. К. Розенцвейг, А. Л. Халіпський, Е. Я. Бриль, Н. М. Безчинська, Б. Б. Варшавська, М. В. Ольховська та ін.) та з'ясовано основні напрями медико-рентгенологічних досліджень.

У *додатках* наведено документальні джерела з історії медичної рентгенології в Лівобережній Україні, біографічні дані вчених, фотографії учасників II Міжнародного конгресу радіологів (Стокгольм, 1928) від України.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі вирішено наукову задачу комплексного дослідження процесу становлення та розвитку медичної рентгенології в Лівобережній Україні в 1896–1941 рр., що дало змогу детально розкрити передумови та труднощі, які супроводжували формування нової галузі медицини, ввести до обігу значну кількість нових архівних матеріалів та історіографічних джерел, уточнити ряд важливих дат та оцінити особистий внесок українських науковців у розвиток медичної рентгенології.

1) Критичне опрацювання історіографічних джерел та узагальнення попередніх досліджень свідчить про недостатню наукову розробку питань становлення та розвитку медичної рентгенології в Лівобережній Україні в 1896–1941 рр. та відсутність комплексної й узагальнювальної праці щодо зазначеного процесу. Сформований у дослідженні комплекс джерел є репрезентативним, дає можливість розв'язати поставлені завдання, досягти мети дослідження і вводить до наукового обігу значну кількість нових джерел. Запропонована структура дисертаційної роботи охоплює магістральні питання досліджуваної теми. Аналіз джерельної бази виявив розподіл сфер впливу та напрямів організації рентгенівської справи в медицині й відповідних досліджень на теренах Лівобережної і Правобережної України, що й обумовило предмет дисертаційного дослідження.

2) Аналіз європейського та вітчизняного контексту реакції на відкриття нового виду випромінювання і впровадження його в медичну практику в початковий період виникнення медичної рентгенології підтверджує «вибуховість» цього процесу. В Україні процес відбувався синхронно з іншими провідними країнами світу як хронологічно, так і змістовно. Наукова громадськість, особливо університетських міст (Києва, Харкова та Одеси), була досить детально і своєчасно поінформована щодо перших спроб застосування X-променів в медицині. Основна кількість інформації надходила із-за кордону й поширювалася через періодичні видання спеціального та загального характеру. Помітний внесок зробили публічні лекції та демонстрації, які відбувалися за участю відомих українських науковців. Перше вітчизняне видання (брошуру) з проблем застосування X-променів в медицині підготував професор Київського університету Г. Г. Де-Метц. Дати перших рентгенографічних дослідів та отримання рентгенографічних світлин в Україні (20 січня 1896 р.), є більш ранніми, ніж ті, що наводяться попередніми дослідниками.

3) Не зважаючи на швидке поширення використання X-променів в світовій медицині, розвиток рентгенівської техніки певний час відставав від практичних потреб. Досить швидко було створено пристрої, які забезпечували стабільну роботу рентгенівської трубки, скорочення часу експозиції та якісне зображення досліджуваних об'єктів, що дало можливість надавати рентгенологічну допомогу більш високого рівня, розробляти нові методики. Якісно новим напрямом розвитку рентгенівської апаратури стало застосування електронних трубок та трансформаторного блоку живлення. Найбільші труднощі були пов'язані з розробкою засобів для кількісної оцінки енергії випромінювання. Більше 25 років дозування X-променів відбувалося досить суб'єктивно, з використанням примітивних приладів, що значно ускладнювало обмін досвідом,

а також спричиняло опіки у пацієнтів та лікарів. Остаточне прийняття єдиної одиниці вимірювання дози опромінення та рекомендації щодо вимірювальних приладів відбулося тільки в 1928 році на II Міжнародному конгресі радіологів у Стокгольмі.

4) Дорожнеча обладнання та відсутність державної підтримки (зокрема відсутність підготовки фахівців з медичної рентгенології) стримували процес поширення рентгенодопомоги та медико-рентгенологічних досліджень в Лівобережній Україні у період до 1918 р., хоча певних результатів було досягнуто в Харкові, Катеринославі, а згодом й в Донецькому регіоні. Поодинокі спроби налагодити власне виробництво рентгенівської апаратури не забезпечували достатню її кількість. У цих обставинах увага лікарів була звернута на відповідні організаційні форми рентгенодопомоги (переважно приватні) й отримання нових наукових і практичних результатів. Основні форми (або типи) лікувальних закладів, в яких відбувалося впровадження рентгенодіагностики та рентгенотерапії були: 1) державні (казенні) медичні заклади, 2) муніципальні (міські) лікарні, 3) земські лікарні, 4) приватні кабінети і лікарні, 5) медичні установи відомчих і громадських організацій, 6) медичні установи, створені на період воєнних дій. Виявлені нами перші спроби застосування лікарями України рентгенівської апаратури у військово-медичних цілях за часів російсько-японської війни 1904–1905 рр. (Катеринославський санітарний загін), а також організація рентгенівських кабінетів у шпиталях періоду Першої світової війни, свідчать про впровадження нових медичних методів в складних воєнних умовах. В період до 1919 р. в Лівобережній Україні сформувалося перше покоління визначних вітчизняних рентгенологів (С. П. Григор'єв, Ю. О. Гольдінгер, А. Ю. Штернман та ін.), біографії яких в дослідженні розширено і доповнено новими матеріалами.

5) Основними особливостями процесу створення рентгенологічної служби в Лівобережній Україні після встановлення радянської влади були державна підтримка, регулювання та фінансування, що зробило можливим відкриття науково-дослідних закладів та відповідних кафедр у ВНЗ, побудування та розвиток цілісної мережі центрів рентгенівської допомоги, започаткування виробництва рентгенівської техніки. Створений у 1920 р. в Харкові за ініціативою С. П. Григор'єва перший в Україні спеціалізований науково-дослідний рентгенологічний заклад – Українська Рентгенівська Академія (УРА), швидко перетворився на центр повноцінної рентгенологічної допомоги, який за Наказом НКОЗУ з 1923 р. здійснював керівні функції організації та розвитку медичної рентгенології у Лівобережній Україні і регулював створення та діяльність філій УДРРОІ, науково-опорних пунктів, онкологічних диспансерів, рентгенівських станцій, рентгенівських відділень, кабінетів при поліклініках та лікарнях та планував наукову діяльність.

б) Повноцінний розвиток галузі медичної рентгенології забезпечували такі фундаментальні складові, як кадровий потенціал та відповідна матеріальна база. Характерні етапи і труднощі створення матеріальної бази розглянуто на прикладі становлення УРА, в подальшому Всеукраїнського Державного Рентгено-Радіологічного і Онкологічного інституту (ВУДРРОІ). Спорудження в

1932 р. нової будівлі для ВУДРРОІ дозволило значно розширити медичну допомогу населенню та наукові дослідження в галузі радіаційної медицини. Введення медичної рентгенології до переліку обов'язкових медичних дисциплін, створення відповідних кафедр у вищих медичних закладах, організація курсів підвищення кваліфікації сприяли стрімкому збільшенню кадрового потенціалу галузі, появі високкваліфікованих фахівців та становленню рентгенології як самостійного напрямку медичної науки. В 1920-ті – 1930-ті роки відбулося розширення вітчизняного інформаційного поля наукових досліджень з медичної рентгенології (видання спеціальної періодичної та учбової літератури, створення наукових асоціацій, скликання фахових з'їздів, конференцій, нарад), що помітно вплинуло на зростання практичної й наукової діяльності у цій галузі. Науковий та практичний внесок українських медиків підтверджує проведення V Всесоюзного з'їзду рентгенологів в Києві (травень, 1928 р.), який зібрав значну кількість делегатів та доповідей. Участь великої делегації з України у роботі II Міжнародного конгресу радіологів (Стокгольм, 1928 р.), матеріали щодо якої вперше введено до наукового обігу, свідчить про достатньо високий рівень вітчизняної медичної рентгенології того часу.

7) Аналіз досягнень вітчизняних фахівців в галузі медичної рентгенології в Лівобережній Україні в 1920–1941 рр. дозволив чітко визначити етапи й напрями її розвитку: 1) 1920–1930 рр. – вирішення гострих практичних потреб (боротьба із грибковими, запальними та онкологічними захворюваннями); 2) 1930–1941 рр. – планова науково-практична робота, впровадження більш складних методів діагностики і терапії, поширення спектру рентгенологічної допомоги (діагностика і терапія злоякісних новоутворень, професійні захворювання). З метою більш ґрунтовної оцінки динаміки й структури наукових здобутків виконано наукометричний аналіз наукових публікацій співробітників ВУДРРОІ як провідного галузевого центру. За результатами аналізу визначено провідних фахівців, напрями їх роботи, найбільш плідні публікаційні періоди та виявлено значну залежність публікаційної активності від соціально-економічних умов в країні.

8) Реконструкція наукових біографій та з'ясування пріоритетів і внеску в розвиток медичної рентгенології першого покоління українських рентгенологів за часів радянської влади (Г. О. Хармандар'ян, Н. М. Безчинська, Я. Б. Войташевський, Я. Л. Шик, П. А. Талько-Гринцевич та ін.) створюють більш повну і цілісну уяву щодо процесів формування в Україні медичної рентгенології як окремої медичної дисципліни. Особливої уваги заслуговує науково-практична та організаційна діяльність вчених, чий імена довгий час були забуті або замовчувалися за різних обставин. Вперше досліджено життєвий шлях талановитого вченого і організатора науки Г. О. Хармандар'яна та першої в Україні жінки-рентгенолога Н. М. Безчинської, чий вагомий внесок у розвиток наукових засад медичної рентгенології, онкології та організації протиракової боротьби в Україні й взагалі у Радянському Союзі складає важливу віху в історії розвитку зазначених напрямів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Кисільова Т. О. Матеріали до історії виникнення медичної рентгенології у Дніпропетровську / Т. О. Кисільова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки. – 2009. – Вип. 17. – № 1/2. – С. 109–113.

2. Кисільова Т. О. Сприйняття відкриття В. К. Рентгена інтелектуальним співтовариством України (за матеріалами періодичної преси університетських міст України) / Т. О. Кисільова, В. С. Савчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]– Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009.– Вип. 7.– С. 63–73.

Здобувачем проаналізовано першу реакцію інтелектуального співтовариства України на відкриття В. К. Рентгеном X-променів.

3. Кисільова Т. О. Перший рік Української рентгенівської академії та роль С. П. Григор'єва в її розбудові / Т. О. Кисільова, В. С. Савчук // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки. – 2010. – Вип. 18. – № 1/2. – С. 96–107.

Здобувачем з'ясовано роль С. П. Григор'єва у розбудові УРА, досліджено перший рік її роботи та уточнені обставини смерті вченого.

4. Кисільова Т. О. Г. О. Хармандар'ян: напівзабута постать української медичної рентгенології. / Т. О. Кисільова // Наука та наукознавство. – 2011. – № 1 (71). – С. 71–79.

5. Кисільова Т. О. Професор Безчинська Надія Михайлівна – перша жінка-рентгенолог в Україні: сторінки життя та науковий внесок / Т. О. Кисільова // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – № 1. – С. 57–63.

6. Кисільова Т. О. Історіографія життя та діяльності організатора і першого директора Української Рентгенівської Академії С. П. Григор'єва / Т. О. Кисільова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки. – 2011. – Вип. 19. – № 1/2. – С. 123–129.

7. Кисільова Т. О. Формування матеріальної бази Української Рентгенологічної Академії у 1920-ті роки (на прикладі спорудження нової будівлі) / Т. О. Кисільова // Питання історії науки і техніки. – 2011. – № 3. – С. 23–33.

8. Кисільова Т. О. Досягнення медичної рентгенології в Україні у 1920–1940 роках. Наукометричний аналіз публікацій на прикладі Українського Центрального Рентгено-Радіологічного та Онкологічного інституту / Т. О. Кисільова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки. – 2012. – Вип. 20. – № 1/2. – С. 72–80.

9. Кисільова Т. О. Проблемні питання рентгенівської допомоги та підготовки спеціалістів-рентгенологів у 1920-ті роки в Лівобережній Україні / Т. О. Кисільова // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». – Харків: НТУ «ХПІ», 2013. – № 10 (984). – С. 50–57.

10. Кисільова Т. О. Вітчизняні вчені на II Міжнародному конгресі радіологів: Стокгольм, 1928 року / Т. О. Кисільова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки. – 2014. – Вип. 22. – № 1/2. – С. 84–94.

11. Киселева Т. А. Екатеринбургский санитарный отряд (к истории применения рентгеновской аппаратуры в военно-медицинских целях) / В. С. Савчук, Т. А. Киселева // Гуманитарный вектор. Серия «История. Политология». – Чита, 2013. – №3(35). – С. 104–109.

Здобувачем висвітлено історію формування та функціонування за часів Російсько-Японської війни 1904-1905 рр. Катеринославського санітарного загону, оснащеного рентгенівською апаратурою.

12. Кисільова Т. О. Рентгенівські кабінети професора Л. В. Орлова та доктора С. П. Григор'єва / Т. О. Кисільова // Матеріали 9-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Житомир, 7–9 жовтня 2010 р.). – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК. – К., 2010. – С. 276–278.

13. Кисільова Т. О. Особливості живлення рентгенівських апаратів на початку ХХ століття / В. С. Савчук, Т. О. Кисільова // Матеріали 9-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Житомир, 7–9 жовтня 2010). – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК. – К., 2010. – С. 178–181.

Здобувачем розглянуто деякі особливості характерні для пристроїв живлення рентгенівських трубок на початку ХХ століття.

14. Кисільова Т. О. Наукометричний аналіз наукових публікацій в галузі медичної рентгенології в 1920–1940 роках на прикладі Українського Центрального Рентгено-Радіологічного та Онкологічного інституту / Т. О. Кисільова // Матеріали 10-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 6–8 жовтня 2011 р.). – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК. – К., 2011. – С. 46–48.

15. Кисільова Т. О. Піонери української медичної рентгенології: професор Безчинська Надія Михайлівна / Т. О. Кисільова // Записки осередку Наукового товариства імені Шевченка у Дніпропетровську: [зб. наук. пр.]. – Вип. 2. – Д.: ІМА-пресс, 2011. – С. 140–145.

16. Кисільова Т. О. До питання про участь українських рентгенологів у Всесоюзних та міжнародних з'їздах і конференціях / Т. О. Кисільова // Сімнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки та освіти: «Пріоритети української науки і техніки»: мат. конф., 20 квітня 2012 р., м. Київ. – К., 2012. – С. 138–141.

17. Кисільова Т. О. Перша Всеукраїнська нарада рентгенологів та її роль в організації рентгенодопомоги в Україні / Т. О. Кисільова // Матеріали 12-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Конотоп, 3–5 жовтня 2013 р.). – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК. – К., 2013. – С. 140–142.

18. Кисільова Т. О. Перші рентгенологи України часів радянської влади: Шик Яків Львович / Т. О. Кисільова // Дев'ятнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки та освіти: присвячена 95-річному ювілею Національної Академії наук України: мат. конф., 18 квітня 2014 р., м. Київ. – К., 2014. – С. 82–85.

19. Кисільова Т. О. Петро Антонович Талько-Гринцевич – невідомі сторінки біографії / Т. О. Кисільова // Південь України у вітчизняній та європейській історії : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 25–26 верес. 2014 р.). – Одеса : Астропринт, 2014. – С. 205–210.

20. Кисільова Т. О. Організаційні форми рентгенологічної допомоги в Лівобережній Україні у дорадянський період / Т. О. Кисільова // Матеріали 13-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Коростень, 16–18 жовтня 2014 р.) – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2014. – С. 134–137.

АНОТАЦІЇ

Кисільова Т. О. Становлення та розвиток медичної рентгенології в Лівобережній Україні: 1896–1941 рр. На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки. – Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”, Харків, 2015 р.

У дисертації здійснено історично-наукову реконструкцію процесу зародження та розвитку медичної рентгенології в Лівобережній Україні в 1896–1941 рр. проведено періодизацію основних етапів становлення її як самостійної медичної галузі.

На основі значного масиву історичних джерел, а також історіографічного матеріалу синтезовано найбільш повну та цілісну картину процесу формування кадрового потенціалу, матеріальної бази, інформаційного та технічного забезпечення нового напрямку медицини. Встановлено структури та функції системи рентгенологічної допомоги у дорадянський та радянський періоди. Проаналізовано внесок українських рентгенологів у розвиток вітчизняної медичної рентгенології, з'ясовано наукові біографії видатних вчених та організаторів науки (Г. О. Хармандарьян, Н. М. Безчинська, Я. Л. Шик).

Висвітлено історію розбудови одного з перших спеціальних закладів з питань медичної рентгенології Української рентгенівської академії в Харкові, розкрито її роль у справі організації та поширенні рентгенологічної допомоги на теренах Лівобережної України. З'ясовано основні напрями та досягнення медичної рентгенології в 1920-ті та 1930-ті роки, проведено наукометричний аналіз публікаційної активності співробітників Всеукраїнського державного рентгено-радіологічного та онкологічного інституту як провідного закладу з питань рентгенодіагностики та рентгенотерапії.

Ключові слова: історія науки, розвиток форм організації науки, історична біографістика, Лівобережна Україна, медична рентгенологія, наукові напрями, Українська рентгенівська академія.

Киселева Т. А. Становление и развитие медицинской рентгенологии в Левобережной Украине: 1896–1941 гг. На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07. – история науки и техники. – Национальный технический университет “Харьковский политехнический институт”, Харьков, 2015 г.

В диссертации выполнена историко-научная реконструкция процесса зарождения и развития медицинской рентгенологии в Левобережной Украине в 1896–1941 гг. На основе значительного массива исторических источников, а также историографического материала синтезирована наиболее полная и целостная картина процесса формирования нового направления медицины, определены структуры и функции системы рентгенологической помощи в досоветский и советский периоды.

Выделены и охарактеризованы основные этапы становления медицинской рентгенологии как самостоятельной медицинской отрасли: 1896–1900 гг. – начало использования X-лучей в медицинских целях; 1900–1919 гг. – организация рентгеновской помощи и исследований в области медицинской рентгенологии в досоветский период; 1920–1941 гг. – государственное регулирование развития медицинской рентгенологии в УССР.

Показана эволюция рентгентехнических средств и влияние их прогресса на развитие отрасли. Значительным толчком в этом процессе послужило введение в 1928 году единой единицы измерения дозы рентгеновского излучения «рентген» и переход на ионизационные методы дозиметрии.

В результате исследования выявлены и упорядочены сведения о первых попытках использования X-лучей в медицинских целях, об устройстве первых рентгеновских кабинетов, о формировании в Левобережной Украине первого поколения специалистов в области медицинской рентгенологии (С. П. Григорьев, Ю. А. Гольдингер, Л. В. Орлов, А. Ю. Штернман, В. Ф. Берви). На основе структуризации массива лечебных учреждений, оснащенных рентгеновскими аппаратами, определены организационные формы рентгенологической помощи в досоветский период. Получен ряд новых данных о применении отечественными учеными рентгеновского излучения в различных отраслях медицины, в том числе в военно-медицинской практике в период Российско-японской (1904–1905 гг.) и Первой мировой войн.

В работе показан сложный путь становления медицинской рентгенологии как самостоятельной медицинской дисциплины во времена УССР. Детально разработаны вопросы создания кадрового и материального обеспечения научных исследований и практического применения X-лучей в медицинских целях. Стремительному развитию отрасли в значительной мере способствовало формирование широкого информационного пространства, осуществляемое в условиях государственного регулирования и финансирования. Подробно освещено проведение ряда наиболее знаковых мероприятий в истории мировой и украинской медицинской рентгенологии, таких как V Всесоюзный съезд рентгенологов и радиологов (Киев, 1928 г.) и II Международный конгресс радиологов (Стокгольм, 1928 г.).

Проанализирован вклад украинских рентгенологов в развитие отечественной медицинской рентгенологии, реконструированы научные биографии выдающихся ученых и организаторов науки (Г. О. Хармандарьян, Н. М. Безчинская, Я. Л. Шик и другие). Особое внимание уделено истории становления и развития одного из первых специальных учреждений по вопросам медицинской рентгенологии – Украинской рентгеновской академии в Харькове,

раскрыта ее роль в распространении рентгенологической помощи на территории Левобережной Украины путем создания широкой сети рентгеновских учреждений (филиалы, рентгеновские станции, онкологические диспансеры), организации научной и практической работы. Выделены основные направления и достижения отечественной медицинской рентгенологии в 1920-е и 1930-е годы. Показано, что применение X-лучей в медицинской практике в 1920-е гг. было направлено на решение острых санитарно-эпидемиологических проблем (борьба с туберкулезом и грибковыми заболеваниями). С переходом к плановой организации научно-исследовательской работы в 1930-х гг. медицинские учреждения рентгенологической сети Левобережной Украины сосредоточились на разработке вопросов диагностики и терапии онкологических патологий, а также профессиональных заболеваний работников каменноугольной и металлургической промышленности.

Проведен наукометрический анализ публикационной активности сотрудников Всеукраинского государственного рентгено-радиологического и онкологического института как головного учреждения по вопросам рентгенодиагностики и рентгенотерапии. По результатам анализа определены ведущие специалисты, направления их работы, наиболее плодотворные публикационные периоды, выявлена значительная зависимость публикационной активности от социально-экономических условий в стране.

Ключевые слова: история науки, развитие форм организации науки, историческая биографистика, Левобережная Украина, медицинская рентгенология, научные направления, Украинская рентгеновская академия.

Kysilova T. A. The becoming and development of the medical radiology in Left-bank Ukraine: 1896–1941. Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of historical sciences, speciality 07.00.07 – History of Science and Technology. – National Technical University “Kharkiv Politechnical Institute”, Kharkiv, 2015.

The thesis presents a historical and scientific reconstruction of initiation and development of medical radiology, its periodization as an independent medical industry in Left-Bank Ukraine in 1896–1941. Based on a significant array of historical sources and historiographical materials, there were synthesized the most possible comprehensive and complete picture of the formation process of human resources, material resources, information and technical support of the new medical field. The structures and functions of radiological assistance in pre-Soviet and Soviet periods were established.

There was analyzed the contribution of Ukrainian radiologists to the development of domestic medical radiology and found unknown scientific biographies of prominent scientists and organizers of science (G. O. Harmandaryan, N. N. Bezchynska, J. L. Schick and others). There also was highlighted the history of the development of one of the first schools for special medical radiology – Ukrainian X-ray Academy in Kharkiv, revealed its role in the organization and distribution of radiological assistance in the territory of Left-Bank Ukraine. The main directions and achievements of medical radiology in 1920th and 1930th were found out and scientometric analysis of

publication activity of Ukrainian State X-ray, Radiological and Cancer Institute staff was conducted.

Key words: history of science, the development of forms of science, historical biography studies, Left-bank Ukraine, medical radiology, research areas, Ukrainian X-ray Academy.

A handwritten signature in black ink, appearing to be the initials 'J.A.' or similar, written in a cursive style.

Підписано до друку 12.05.2015 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times ET. Друк різнографічний.
Умов. друк. арк. 0,9. Обл. – вид., арк., 0,9. Наклад 100 прим. Замов. № 62

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні ВТК «Друкар» ДЗ «ДМА
МОЗУ».

Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 12241200000019906 від 25.01.2012 р.
49027, м. Дніпропетровськ, пл. Жовтнева, 4, пр. 106, тел. (056) 713-53-52.
e-mail: drukar_dgma@i.ua
